

Munkácsy Gyula

Az antinómiák filozófiája és az ember antinómiája

„Filozofálni nem annyit jelent, mint annak kimutatására törekedni, hogy valami az értelem rögeszméje, csalódása, hanem annyit: megtanulni, hogy miként lehetséges ilyen csalódás...”

Kant, 3706. reflexió

Az, hogy egy filozófus megértése szorosan összefügg annak megértésével, hogy miként vélekedik a filozófia mibenlétéről – közhely. Ez azonban Kant esetében különösen igaz. Egyike volt a filozófia történetében azoknak, akik számára maga a filozófia mibenléte, előrehaladásának lehetőségei, maga a filozófiai kérdésfeltevés kiemelkedő fontosságú téma volt. Egyike volt azoknak, akik a „filozófia önreflexióját” minden korábbi előzményhez képest minőségileg magasabb szintre emelték.

A FILOZÓFIA ÖNREFLEXIÓJA – MINT A KRITIKAI FORDULAT PROGRAMJA

A filozófia története bővelkedik rendszert alkotó, szintetizáló, másfelől problémafelvető és -megoldó, analitikus hajlandóságú gondolkodókban. Bármely beállítottsághoz tartozzék is azonban a gondolkodó, alkotásaiban lényeges újításokkal találkozhatunk a problémák megfogalmazásának és megválaszolásának módját, a kor ismeretszintjéhez és köznapi látásmódjához kötött konceptuális apparátusát, a gyakran a szaktudományoktól kölcsönzött metodológiai eszközrendszert tekintve, miközben azonban – úgy tűnik –, mintha maguk az alapproblémák s a válaszok alternatív *alaptípusai* változatlanok, meg-megismétlődőek maradnának.

Bár a megoldás kulcsát kielégítő módon végül is nem nála találhatjuk meg, mégis – úgy tűnik – Kant megértése közelebb visz ennek a filozófiatörténeti nehézségnek a megragadásához, a vele kapcsolatban lehetséges feladatok tudatosításához – már csak azért is, mert a rejtélyre ő maga *radikálisan rákérdez*.

Elsősorban nem arra kérdez rá, hogy milyen motívumok alapján tüntethető ki az alapproblémákra elvileg mindig adható valamely választípus, hanem, hogy milyen feltételek mellett „nyílnak meg”, születnek meg maguk a problémák és ezek elméletileg lehetséges válaszalternatívái. A kérdés, amely a kanti életmű legmélyebb rétegeiben, annak teljes történetében végigvonul, így is megfogalmazható: vajon az alternatívák logikai hálójában vergődő emberi ész nem éppen a kérdésfeltevés feltételeinek megragadásával emelheti a filozófiai tudatot elvileg magasabb szintre?

Megfigyelhető, hogy a filozófiai gondolkodás történetében *lényegesen* újat adó filozófusoknak rendszerint magáról a filozófiáról, s ezen belül a filozófiai problémák születéséről is volt lényeges mondanivalójuk. A filozófia nagy újítói egyben a kérdésfeltevések

radikális megújításának a programjával léptek fel, s erre építve a filozófiai gondolkodásmód újszerű modelljének kialakításán fáradoztak. Ebben a vonatkozásban érthető, hogy a bölcselet nagy forradalmi rendszerint in statu nascendi metodológiai forradalmak is voltak, s ily módon a megújulás igénye eleve kritikai.

E sorok olvasóinak – ismervén a kanti fejlődésben oly fontos szerepet nyert, Marcus Herzhez írott levelet – módjában állt meggyőződni arról, hogy maga Kant egy újszerű (eddig figyelmen kívül hagyott) kérdés megfogalmazásától várja a kulcsot a mind ez ideig még önmaga előtt is rejtett metafizika egész titkához. Az újszerű kérdésfeltevés gondolatának néhány tömör mondatba sűrített felvillantása az ún. „kritikai fordulat” leglényegesebb jelzése. A levél egész mondanivalóját e kérdésfeltevés újszerűségének az élménye, ugyanannak a kérdésnek változatai, állandó újrafogalmazása uralják. A válasz, amelynek kidolgozását a gondolat felöltésének pillanatában, a heurisztikus ötlet hirtelen evidenciájának fényében rövid időre, mindössze három hónapra tervezte, mint tudjuk, majdnem tíz éven keresztül várattott magára (1781 *A tiszta ész kritikájának* megjelenési éve). Mindez teljes mértékben érthető. Csak a sokáig érlelt, részletesen kimunkált szisztematikus válasz teljességéből derülhetett ki, hogy a felfedezés élményében oly „egyszerűen” megfogalmazott kérdést a megelőző problémamotivációk milyen mély és sokoldalú komplexitása váltotta ki. Az intuitív felfedezés lélektanához hozzátartozik, hogy a hirtelen rátalálás lenyűgöző egyszerűsége mögött bonyolult – többnyire még az alkotó előtt is rejtett – indukációs folyamatok hatnak. Kant számára csak utólag derülhetett ki teljes mélységében: nem elég meglátni a problémát, az egyre teljesebben kidolgozott válaszrendszerek csúcsairól rá is kell látni, vissza is kell tekinteni arra.

Éppen ezért talán nem haszontalan dolog, ha most, amikor az olvasó megismerkedhetett a kritikai fordulatot lényegében először jelző híres levéllel, két másik, ugyancsak nevezetes levélrészletre hívjuk fel a figyelmet. Ezek közül az egyiket szintén Herzhez írta, csakhogy jóval később, éppen fundamentális művének, *A tiszta ész kritikájának* (a továbbiakban: TÉK) megjelenésével csaknem egyidejűleg (valamikor 1781. máj. 11-e után). E levélben az alkotás befejezésének időbeli és élményközelségében, a megjelent mű visszhangjára várva, frappánsan fogalmazza meg: miben látja, visszatekintve, művének lényegét, az egész filozófiai gondolkodásmód megváltoztatására hivatott, várható hatását, valamint – s ez most számunkra kiváltképpen fontos – azt az *alapproblémát*, aminek megragadására és megoldására épül szerinte az egész kritikai fordulat. Ezek alapján a mai olvasóban felébred a remény az iránt, hogy e levél nyomán talán a „kopernikuszi fordulatot” kiváltó motívumokat mélyebben is megközelítheti.

Kant – mint a levélből kitűnik – igen hálás azért, hogy Herz a TÉK-ra váratlan gyorsasággal reagált, s miközben elismeréssel szól szellemi partnerének intellektuális képességeiről, az első, futólagos átolvasással is elérhető megértés lehetőségét mélyebb és általánosabb okokkal is magyarázza. „Aki csak azonban az állapotot, melyben a metafizika nem csak most van, de melyben mindenkor is volt, világosan belátja, az már futólagos átolvasás után érdemesnek fogja találni, hogy legalábbis a feldolgozásnak e módjával¹ mindaddig ne törődjék, amíg azt, ami itt a kérdés, teljesen nem tisztázta, és így írásom – akár helytállóan bizonyul, akár nem – elkerülhetetlenül a gondolkodásmód teljes megváltozását hozza létre ebben a számunkra oly bensőségesen fontos részé-

¹ „a feldolgozásnak e módjával...”: ez a mondatrész a tulajdonképpeni problémának a TÉK-ban való részletes, szerteágazó, tehát első olvasásra nem könnyen követhető feldolgozási módjára vonatkozik.

ben az emberi megismerésnek... Ez a fajta kutatás mindig nehéz lesz. Hiszen a *metafizika metafizikáját* tartalmazza; és mindazonáltal foglalkozom egy tervvel gondolataimban, miáltal *népszerűséget* is nyerhet, mely népszerűség azonban kezdetben, amikor az alapot kellett megtisztítani, nem lett volna helyénvaló, különösen hogy e megismerés egészét minden tagoltsága szerint kellett a szemek elé tárni; különben csak azzal, amit a tiszta ész *antinómiája* címmel adtam elő, szabadott volna elkezdenem, mely igen virágos előadásban történhetett volna és kedvet csinált volna az olvasónak ahhoz, hogy az ellentmondás forrásait kutassa. Az *iskola* jogának kell azonban először eleget tenni, erre következően lehet az után is nézni, hogy a *világnak* tessünk.”

FILOZÓFIAI DICHOTÓMIÁK ÉS A METAFILOZÓFIAI PROGRAM

Az idézett sorok, ha mindehhez a TÉK-nak releváns összefüggéseit is asszociáljuk, elkerülhetetlenek látszó reflexiókat váltanak ki bennünk:

- Aligha vitatható, hogy a metafizika „mindenkori” (tehát kritikailag meghaladandó) állapota alatt a filozófiai gondolkodás történetére jellemző sajátos dichotómia értendő, amelyben Kant a tiszta ész antinomikus szerkezetének „dogmatikus” realizációját látja, s amelyet a filozófiatörténetre vonatkozólag (a „tétel” oldalán) az „epikureizmus” és (az ellentétel oldalán) a „platonizmus” egymással szembeni küzdelmében, szakadatlanul újjászülető kollíziójában konkretizál.
- A TÉK-nak (szélesebb értelemben a kritikai fordulatnak) a leglényegesebb funkcióját a metafizikai gondolkodásmód radikális megváltoztatásában látja, aminek szükségességét a történetileg kialakult (dogmatikus) filozófiai gondolkodás dichotóm szerkezetének (a metafizika állapotaként leírt) tényéből motiválja, indokolja.
- Mindezzel magát a metafizikát nem eliminálni akarja. Ennél nehezebb feladatra vállalkozik: a metafizika önreflexiójára („a metafizika metafizikájára” – mai szóhasználatul élve: metafizológiai probléma felvetésére). Figyelembe véve a TÉK szóhasználatát is, számára nem az a kérdés, hogy „van-e egyáltalában metafizika”, hanem ez: „miként lehetséges?” – mégpedig nemcsak mint természetes hajlam (*metaphysica naturalis* – amelyet Kant soha nem vont kétségbe), hanem mint az egész emberi megismerés feltárt tagoltságára épülő *tudomány*.
- A levél gondolmatmenete szerint a TEK tartalmának több kifejtési lehetősége, a kifejtés többféle struktúrája lehetséges (így: 1. „az iskola” számára; 2. a populáris tudat számára). A tartalom rendszere tehát nem feltétlenül azonos a kifejtésével, az előbbi ui. minden lehetséges kifejtésben azonos marad. Továbbá: ha „a metafizikában járatos olvasó” (Herz) és a populárisan gondolkodó számára egyaránt lehetőség, hogy – átmenetileg – elvonatkoztasson az adott kifejtési struktúrától („a feldolgozásnak e módjától”) és lényegében ugyanabból a kiindulási pontból, nevezetesen „a metafizika állapotából” *ugyanoda* jussanak el (ti. „az ellentmondás forrásaira” irányuló kérdések feltevéséhez), ha tehát a hermeneutikai út úgyszintén különbözhet a kifejtés rendjétől, akkor kézenfekvő az a – ebben a levélben ki nem mondott – gondolat, hogy maga a kritikai fordulathoz vezető kanti út (a heurisztikai út) ugyanígy megkülönböztethető a kifejtés logikájától.

Mindezek alapján, úgy tűnik, jogos az a szakirodalom jelentős részében képviselt felfogás, amely szerint a kritikai fordulathoz vezető (heurisztikai) folyamatban a gondolkodás „antinomikus” szerkezetével kapcsolatos problémáknak kiemelkedő jelentősége van.

Ennek megerősítésére hadd idézzük az 1798. szept. 21-én (tehát az idős Kant még távolabbi nézőpontjából) Garve-hoz írott leveléből az alábbi – ugyancsak reflexiók kiváltására alkalmas – sorokat: „Nem az Isten létezéséről, a lélek halhatatlanságáról stb. való vizsgálódás volt az a pont, melyből kiindultam, hanem a tiszta ész antinómiája: »A világnak van kezdete –: nincs neki kezdete stb. a negyedikig: Az emberben szabadság van, – ez ellen: nincs szabadság, hanem öbenne minden természeti szűkségszerűség«; ez volt az, ami a dogmatikus szendergésből először felébresztett és magára az ész kritikájára hajtott, az ész önmagával való látszólagos ellentmondásának skandalumát megszüntető.”

- E levél tanúsága szerint Kant a filozófiai gondolkodás antinomikus szerkezetével kapcsolatos problémákat tulajdonképpen kiindulópontjaként jelöli meg.
- A hangsúlyt nem az egyes antinómiák konkrét tartalmára, hanem a tiszta ész antinomikus voltának általános problematikájára helyezi („az ész skandaluma”).
- E levél nyomán, de a kritikai fordulat klasszikus forrásaira, részben az 1772-es Herzhez írt levél idevágó vonatkozásaira, de magára a TÉK-nak a transzcendentális dialektikával foglalkozó részeire is támaszkodva: nem lehet véletlennek tekinteni azt sem, hogy e késői vallomásában saját fejlődésének ugrópontját, a metafizika-kritika irányát elsősorban nem a hagyományos metafizika terjedelmének egészére vagy annak valamely más pontjára, pl. nem az ún. speciális metafizikához sorolt „racionális pszichológiára” (amelyben voltaképpen az emberről lenne szó „önmagában véve”, mint lelki szubsztanciáról), vagy a „racionális teológiára” (amelynek tárgya a transzcendens létalap „önmagában” véve), hanem éppen a „kozmológiára” koncentrálja, az antinómiatant tartalmazó transzcendentális kozmológia kidolgozásával, amelynek középpontjában az ember és a számára adott világ totalitásának lehetséges viszonya áll. A kozmológiai kérdésfelvetés az ember számára adott (vagy empirikusan adható) tárgyi világ totalitásának lehetőségére irányul. E kérdést Kant – amint ez a TÉK-ban kiderül – éppen azért látja nemcsak általában megválaszolhatónak, hanem kielégítő válaszra joggal igényt tartó („értelmes”) kérdésnek, mert maga a kérdés éppúgy előfeltételezi a számunkra adott tárgyat, mint az azt totalizáló emberi ész. Az egész transzcendentális dialektikában ezért látja csakis a kozmológikus válaszokat jogosan megkövetelhetőnek. (TÉK A 476–434)

Ha mindehhez hozzátesszük, hogy Kant az antinómiatanban (mindenekelőtt a 3. és 4. antinómiával, kiváltképpen azok feloldásával foglalkozó fejezetekben) dolgozza ki a teoretikus ész kritikájának azokat a konzekvenciáit, amelyek lehetővé tesznek egy, a gyakorlati ész számára a racionális hit bizonyosságával posztulált metafizikai szférát („az erkölcsök metafizikáját”), akkor megalapozottnak látszik az a kijelentés, hogy a transzcendentális kozmológiának, vagyis az ész antinomikus szerkezetével foglalkozó tannak sajátos jelentősége van:

- a kanti rendszer genezisében,
- az egész rendszer szerkezetileg releváns összefüggéseiben, egyebek között a TÉK és a *Gyakorlati ész kritikája* közötti közvetítésben,
- a kritikai attitűd metafizikáinak nevezhető jellegében,

- továbbá e metafizikai nézőpont kimunkálásához szükséges metodológia kidolgozásában. Nevezetesen: ezen az alapon jelzi Kant azt, hogy egy, a metafizikára vonatkoztatott kritikai (metafizikai) vizsgálódásnak mindenekelőtt a metafizikai kérdésfeltevések elemzését kell végrehajtania. Ebben a vonatkozásban éppen az ész antinomikus válaszait eredményező kozmológiai kérdések vannak kitüntetett helyzetben. Figyelemre méltó az a *formális* megkülönböztetés, amit Kant egyfelől a kozmológiai, másfelől a pszichológiai és teológiai kérdések típusai között tesz. Az utóbbiak ugyanis – mivel tárgyak transzcendens – a kérdések azon fajtájához tartoznak, amelyekre az egyedül adható válasz a kérdések „semmisségének” a kimondása, szemben a kozmológiai kérdésekkel, amelyek a kielégítő válasz „jogos követelményével” léphetnek fel.
- Ennek a metafizikai kérdéstípusok között tett megkülönböztetésnek kiemelkedő fontossága van egy további, mélyebb *tartalmi* szempontból is. A kozmologikus kérdésfeltevés ugyan „dogmatikusan” el nem dönthető válaszalternatívákat szül, mint kérdés azonban – Kant szavaival élve – mégsem semmis. Hiszen nem transzcendens tárgyra, hanem az ember számára elvileg adott tárgy és a kérdést feltevő ember eszméiben kifejeződő totalitás viszonyára vonatkoznak. A kozmologikus kérdések így magának a kérdésfeltevő embernek és a „számára való” tárgyi világ totalitásának a lehetséges viszonyát is tételezik. Egy későbbi, heideggeri parafrázissal élve: ezek azok a kérdések, amelyekben maga a kérdésfeltevő ember is ab ovo „benne áll”. Ezért tesznek eleget annak a Kant által megfogalmazott – a válasz lehetőségét érintő – követelménynek, amely szerint: „a válasznak ugyanabból a forrásból kell erednie, amelyből a kérdés ered”. (TÉK A 476)

Mindebben egy korszakos jelentőségű szemléleti fordulat lényege fejeződik ki: az úgynevezett végső filozófiai kérdések kapcsán – ha a filozófiát ki akarjuk szabadítani a „dogmatikus”, az egymást megszüntetni nem képes, egymást újratermelő ellentétes válaszok circulus vitiosusából – a kérdéseket feltevő emberre kell radikálisan viselkedni.

Ezen a ponton válik konkrétan érzékelhetővé az ész antinomikus „skandalumát” kritikailag elemző metafizikai szemléletnek, az egész antinómia-problematikának mélyebb filozófiatörténeti jelentősége, az, amit az irodalomban előforduló kifejezéssel élve, de azt a szokásosnál szélesebb értelemben felfogva az antinómiák antropológiai relevanciájának nevezhetünk.

A fentieket egy megállapításban és egy kérdésben foglalhatjuk össze:

Kant filozófiatörténeti tettének lényegéhez tartozik, hogy – rendszeres formában – talán először ő az, aki felveti a metafizikai szemlélet szükségességét. Továbbá az sem lehet véletlen, hogy ez egy, a filozófiai kérdéseket feltevő emberre koncentráló, módszertanilag antropológiainak nevezhető fordulattal jár együtt. Kérdés: vajon rekapitulálható-e ezen az alapon, s ha igen, hogyan, Kant korai fejlődése; kitapinthatók-e azok a metafizikai gondolat felé vezető szálak, amelyeket megragadva talán újraértelmezhető a „dogmatikus” és a „kritikai” Kantot nemcsak joggal megkülönböztető, de gyakorta indokolatlan mértékben szembeállító irodalmi tradíció? Az, ami talán megbocsáthatóvá teszi, hogy – némileg szerénytelenül – a szakirodalom bőségében úgyszólván kimerítettnek tűnő problémákat is felelevenítsünk: a marxista Kant-irodalomban figyelmünket eddig elsősorban a saját kérdéseire *választ adó*, s kevésbé a saját – s egy-

ben a filozófiatörténeti fejlődés számára is újszerű – kérdésfeltevéseit formáló Kantra összpontosítottuk a figyelmet.

A FILOZÓFIAI DILEMMÁK ANTINOMIKUS SZERKEZETÉNEK ELŐKÉPE A „KRITIKA ELŐTTI” KORSZAKBAN

AZ ANTINÓMIAFOGALOM JELENTÉSRELÁCIÓI

Annak a gondolatnak, hogy az antinómia-problémának valamilyen értelemben kiemelkedő, motiváló jelentősége van Kant filozófiai fejlődésében, az irodalomban komoly hagyományai vannak. Ha eltekintünk Kuno Fischernek és Riehlnek néhány ebbe az irányba mutató megjegyzésétől, Benno Erdmann lehet a koncepció egyik legnagyobb hatású képviselőjének tekinteni. Már a XIX. században joggal állapíthatta meg Vaihinger, hogy Erdmann-nak ez az álláspontja „csaknem általánosan elismertté” vált, de szemléletének lényegét – bár részletkérdésekben egymástól eltérő variációkban – egészen a mai napig számos kutató magáénak vallja. A helyzetet jól jellemzi Heimsoeth megállapítása: „azt, hogy... az antinómiák tematikájának... a kanti filozófia genezisében meghatározó, sőt döntő jelentősége volt, ma mint elfogadott bizonyosságot tekinthetjük”...²

Olyan részletproblémák megítélésében, hogy pl. az egyes konkrét antinómiáknak külön-külön milyen szerepük van Kant fejlődésében, sőt egyáltalában abban a kérdésben, hogy milyen értelemben alkalmazható az „antinómia” kifejezés a filozófus korai műveiben fellelhető releváns gondolati elemekre, miközben ő maga az „antinómia” kifejezést csak 1772 után kezdi rendszeresen használni – igen erősek a nézeteltérések.

A jelenlegi irodalomban többek között Norbert Hinske képviseli az egyik lehetséges álláspontot. *A Kant útja a transzcendentálfilozófiához* c. könyvében azt az álláspontot igyekszik képviselni, hogy ezt az interpretációs diszkrépanciát csak azon az alapon lehet meghaladni, ha a Kanti antinómiát és magát az antinómiafogalmat nem tekintjük statikusnak, ha végigkísérjük az általa jelölt problematika változásait Kant filozófiai fejlődésének különböző szakaszain, s ha ennek érdekében szigorúbb elemzéssel határoljuk körül e fogalomnak a szövegekben fellelhető jelentésszintjeit. Csak ezen az úton remélhető annak az egyébként megalapozottan feltételezett, csaknem általánosan elfogadott alapproblémának az egyértelmű felmutatása, amelyet egyébként – amint ezt a szakirodalom vitáinak jelenlegi helyzete is mutatja – a terminológiai esetlegességek könnyen elfednek.

Elemzéseinek háttérben az a kézenfekvő módszertani belátás húzódik meg, hogy először: az „antinómia” kifejezés terminológiatörténete nem azonos az általa jelzett probléma történetével, a kifejezés történeti analízise azonban elősegítheti az általa jelzett probléma történetének a rekonstrukcióját. Szerinte Kant 1772 (tehát a kritikai fordulat leglényegesebb lépése) után az előzményekben érlelt és az ekkorra megérett újszerű problémalátásának nyomatékos jelzése céljából kezdi határozottabban alkal-

² Heinz Heimsoeth, „Atom, Seele, Monade. Historische Ursprünge und Hintergründe von Kants Antinomie der Teilung.” *Abhandlungen der geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse der Akademie der Wissenschaften und Literatur in Mainz*. 1960. Nr. 3. 263. o. – Idézi Norbert Hinske, *Kants Weg zur Transzendentalphilosophie*. Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz: Kolhammer Verlag, 1970, 81. o. Az antinómia-probléma jól használható speciális bibliográfiáját 1. uo. 167–171. o. Az alábbiakban Hinske kutatásainak bizonyos eredményeit több vonatkozásban is figyelembe vesszük.

mazni ezt az egyébként saját korában ismert, de meglehetősen ritkán használt és a kortársak számára kissé idegenül hangzó kifejezést.

Figyelemre méltó, hogy maga Erdmann a kanti életmű fejlődéstörténetének releváns összefüggéseire vonatkoztatva az „antinómia”, illetve az „antinomikus” kifejezést, ezeket nem a szó szűkebb és egyben közismertebb értelmében használja, hanem sokkal általánosabb értelemben, olyan összefüggésekben, mint pl. Kant „antinomikus eljárás-módja”, „antinomikus szelleme” stb. Ebbe a szélesebb, de egyben lazán definiált értelemben ugyanúgy belefér a Kant jogelméletében fellelhető „enyém és tied antinómiája”, mint „a politika és a morál antinómiája” (*Az örök béke* c. művében), vagy az észvallás és az egyházi vallás antinómiája. (A vallás a pusztá ész határain belül [Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft].)

Ilyen körülmények között teljesen jogos, hogy Hinske – továbbra is elfogadva az erdmani nézőpont lényeges elemeit – a pontosabb meghatározások, a szövegkritikai elemzésekre épített jelentésrelációk kimunkálásának igényével lép fel.

Kiindulópontja az a tapasztalati tény, hogy az „antinómia” kifejezést Kant a kritikai periódusban a) igen gyakran egyes számban, b) lényegesen ritkábban többes számban, c) továbbá olyan szóösszetételekben használja, mint pl. „első”, „második antinómia” stb., s hogy ez a terminológiai jelenség, a megfelelő szövegösszefüggésekben bizonyítható módon, az antinómia kifejezésnek voltaképpen 3 jelentését takarja:

1. E terminus (legtöbbször a szó egyes számú alakzatában kifejeződő) eredeti, alapjelentése nem annak ma is legismertebb értelmét, tehát nem két olyan tételnek az ellentmondását jelenti, melyek mindegyike egyaránt szigorúan bizonyíthatónak látszik. Ez az alapjelentés elsősorban olyan szóösszetételekben jelenik meg, mint pl. a tiszta ész „*törvényeinek* ellentmondása”; „az ízlés minden ítéletének alapját képező princípiumok ellentmondása”; „a tulajdonképpeni fizikai (mechanikai) és a teleologikus.... felfogásmód maximáinak antinómiája” stb. Az „antinómia” kifejezés ezekben az összefüggésekben egymással szembenálló „törvények”, „princípiumok”, „maximák” között fennálló egy és ugyanazon alapellentmondást jelzi, amely a különböző ellentétekben megnyilvánul. Hinske elemzése szerint ez az antinómiafogalom legalapvetőbb rétege és ennek a megkülönböztetésnek nemcsak szűkebb értelemben vett jelentéstani fontossága, hanem mélyebb interpretációs jelentősége is van.
2. Második jelentésnek tartja a kifejezésnek az egyes ellentétes kijelentések (tézisek és antitézisek) konkrét tartalmi antitetikájára történő alkalmazását lásd az „első”, „második antinómia” szókapcsolatokat, vagy e kifejezés többes számú formájában: „dinamikus antinómiák”.
3. A fogalom Kantnál megfigyelhető történetében egyre növekvő jelentősége van e kifejezés harmadik értelmének, amellyel Kant tulajdonképpen már a szó első alkalmazásától fogva általában „az ész állapotát”, „az ész fenoménjét” mint olyat kívánja jelezni.

AZ ANTINÓMIA-PROBLEMATIKA ELŐZMÉNYEI A KRITIKA-ELŐTTI KORSZAKBAN

A fent jelzett jelentés-distinkció hasznos eszköz annak az első, fiatalkori munkáktól kezdődő gondolkodástörténeti folyamatnak a rekonstruálásához, amely látásmódjára

ban az egész megelőző korszaktól lényegesen különböző kritikai periódust nemcsak elválasztja, hanem az újszerű kérdésfeltevés előfeltételeinek fokozatos, úgyszólván koncentrikus akkumulációjával alapjaiban össze is köti.

Ha állandóan szem előtt tartjuk, hogy a kritikai korszak egyes antinómiáinak konkrét tartalmi relációi nem merítik ki az antinómia-problematika teljességét, hogy az antinómia szélesebb jelentése (az első és különösen a harmadik jelentésreláció értelmében) voltaképpen és mélyebben az ész antinomikus struktúráját (állapotát) is jelenti, akkor a releváns előzményeket Kant legkorábbi – szűkebb tárgykörüknel fogva első látszatra kizárólag természettudományos – munkáiban is könnyen felismerjük. Kant az 1747-ben keletkezett „Die Gedanken von der wahren Schätzung der lebendigen Kräfte...” (Gondolatok az eleven erők helyes értékeléséről...) c. művében, amely *de facto* a fizika erőfogalmának Descartes és Leibniz óta hosszú időre tradicionálissá vált eltérő értelmezésével, s az ebben a kérdésben nagy port kevert „hírhedt vitával”, az „Európa geometériei között kialakult legnagyobb szakadással” foglalkozik, témánk szempontjából igen figyelemre méltó módon közelíti meg a szóban forgó kérdést.

Már itt, ebben a műben is kibontakozik egy olyan metodológiai modell, amely a kritika-előtti korszak későbbi jelentős műveiben is fellelhető, sőt egyre határozottabb alakot ölt. A kanti metodikai orientáció alapját, kiindulópontját annak a tudománytörténeti helyzetnek történeti tényként rögzített megállapítása képezi, hogy a karteziánus és leibniziánus tábor egyaránt és teljes mértékben meg van győződve saját álláspontjának megdönthetlenségéről, hogy mindegyik álláspont csupán a saját előfeltevéseiben épülő konzekvenciarendszerben mozog, és az ellenfél általuk tagadott előfeltevéseinek újólagos megállapításán kívül egyik vitatkozó fél sem képes továbblépni. Kant művében az az egyre világosabbá váló meggyőződés bontakozik ki, hogy a továbblépéshez fordított utat kellene járni: onnan kellene kiindulni, ahová ebben a rossz körben mozgó „hírhedt vita” tulajdonképpen eljutott, hogy tehát nem az egyes rendszerek speciális előfeltevéseit kellene bírálat tárgyává tenni, mert ez nem ad elégséges támpontot arra, hogy a tudomány kilépjen a *vita circulus vitiosus*-ából, hanem azokat az előfeltevéseket kell feltárni, amelyek magát a rossz körben forgó vitát eredményezték. Az a rendkívül jelentős gondolat képezi itt a hátteret, hogy polárisan szembenálló rendszerek vitája esetén nem lehet radikálisan előrelépni másként, csak úgy, ha módszertanilag magukból ezekből a rendszerekből lépünk ki azoknak a közös (hamis) előfeltevéseknek a felmutatásával, amelyeket hallgatólagosan mindkét rendszer előfeltételez, és amelyek magát a rendszerek közötti vitát eredményezték. A későbbiekben is nagy horderejűnek mutatózó kanti intenció: magára a vita forrásaira kell visszakérdezni!

Tény, hogy Kant ebben a műben és a prekritikai periódus későbbi alkotásaiban is meg van győződve arról, hogy a konkrét „tételek” és „ellentételek” vitája („labirintusa”) bizonyos értelemben esetleges alapokon nyugszik, és így a közös hamis előfeltevések kimutatásával voltaképpen megszüntethető (pontosabban kifejezve: hatályon kívül helyezhető). Az ezekben a művekben kirajzolódó tétel-ellentétel struktúrák tehát még *nem* antinómiák e fogalom későbbi (a kritikai korszakra jellemző) értelmében. Ezek még nem az ész alkatából előálló szükségszerű látszatok. Elégségesnek látja e „pártok ügybuzgóságának” csökkentését, a vitatkozó kedélyek akár csak rövid időre történő kiegyensúlyozását ahhoz, hogy a vita labirintusából kiutat lehessen találni. Az antinómia-probléma gondolatának fejlődéstörténetéhez tartozik viszont, vitathatatlanul, az a tény, hogy Kant a poláris szisztémák belső koherenciáját kiemelve, a hangsúlyt

módszertanilag arra helyezi, hogy a kollízió meghaladása csak a „látszatot” teremtő bázis (a „hamis” előfeltevés) megjelölésével, tehát a koherens rendszereken kívüli kritikai megközelítés alapján lehetséges.

Közismert, hogy Kant ebben a művében a vitát eredményező közös előfeltevést a matematika és a (leibnizi, descartes-i) „metafizika” határainak összemérésében jelöli meg. Téves azonban az a gyakran megfigyelhető értelmezés, hogy Kant az alapvető kollíziót kizárólag ebben az interdiszciplináris összefüggésben állapítaná meg. Az igaz, hogy ezzel indul meg a kritika-előtti korszakban fokozatosan erősödő, néha lanyguló, a leibnizi-wolffi hatásokat a tőlük való eltávolodás folyamatában is még sokáig megőrző, vissza-visszaeső metafizika kritikája. Ha most a leibnizi-wolffi metafizikához való viszonyának történeti alakulására ezen a helyen nem is tudunk részletesen kitérni, egy, témánk szempontjából fontos összefüggést mégis ki kell emelnünk. A mögött a híres kijelentése mögött ugyanis, miszerint a kor metafizikája még nem teljes értékű tudomány, mert „csupán a jól megalapozott megismerés küszöbén áll”, voltaképpen az a felfogása húzódik meg, hogy a metafizikának a kor tudományos vitáival kapcsolatban megnyilvánuló tehetetlenségét szorosabb értelemben véve a metafizikai gondolkodás belső kollíziói is eredményezik: „egy metafizikai kutatás... mindig számtalan rejtekhelyet tartogat, ahová az ellenfelek egyike bemenekülhet, anélkül, hogy őt a másik képes lenne követni, vagy őt onnan elővonszolni...”³ Kant még hisz ennek a metafizikának valamiféle reformjában. Mégis ez a metafizika-kritikai elem erősödik majd fel a 60-as években egészen odáig, hogy azt „part és világítótorony nélküli sötét óceánnak” látja, hogy azután – közvetlenül a kritikai fordulat előtt (1770 körül) – egy racionális metafizika felépítésének lehetőségével ismételtlen foglalkozzék. Mint ahogy az is tény, hogy egy lehetséges metafizika kidolgozására a kritikai fordulat után, most már radikálisan új alapokról kiindulva, újabb kísérleteket is tesz. A lényeg itt most számunkra csupán az, hogy a hagyományos metafizika kanti kritikája éppen az antinómia-probléma fejlődési vonalaival áll rendkívül szoros összefüggésben.

A fent körvonalazott összefüggésben mozog a kritika-előtti korszak legtöbb jelentős műve, amelyeknek részletes elemzésétől ily módon eltekinthetünk; a folyamat további irányának jelzésére elegendő csupán néhány utalás. „Az ég általános természet-története és elmélete” (1755) c. művének vitakérdése (a fejlődés-probléma) kapcsán a fenti módszertani elveknek megfelelően konfrontálja az egymással szembenálló álláspontokat, egyfelől „a vallás védőinek”, a teológiai-teleológiai álláspontot képviselőeknek, másfelől a mechanisztikus-termesztudományos szemlélet híveinek felfogását. Ezen túlmenően a két gondolkodási szisztéma érvrendszerének *egyenértékűségére* utaló gondolataival jelentősen tovább is lép az antinómia-probléma történeti kimunkálásában. Arról ír, hogy „mindkét oldal alapjai egyformán erősek, s mindkettő a teljes bizonyosság tekintetében egyenlőként értékelendő”.⁴ Mindkét „párt” közös, téves előfeltevését pedig abban látja, hogy hallgatólagosan egyaránt a természeti célszerűségnek elvileg tisztán mechanikus interpretációs lehetőségeit előfeltételezik, és hogy mindkét tábor túlságosan statikusan gondolkodik.

Az 1756-ban írt természetfilozófiai munkájában, a „Monadologia physica”-ban az antinomikus alapproblémát „a természetkutatók pártja” (amelyet mindenekelőtt a new-

³ „Gedanken von der wahren Schätzung der lebendigen Kräfte...” In: *I. Kants Sämtliche Werke*, 2. Bd. Leipzig: Insel Verlag, MDCCCXXII. 39, 117. o.

⁴ Uo. 302. o.

toniánus Keill képvisel) és a leibnizi-wolffiánus „metafizikai párt” konfrontációjában fogalmazza meg. Keill egyik 1708-ban megjelent művének legfontosabb tételével (van tiszta tér és az végtelenül osztható) szemben áll a leibnizi-wolffi monadológia-tan „el-lentétele” (a tér nem osztható végtelenül). Ez a probléma fog feltűnni a TÉK-ban mint második antinómia. A vitát eredményező „hamis előfeltevést” Kant abban jelöli meg, hogy mindkét álláspont közösen és hallgatólagosan abból a meggyőződésből indul ki, hogy a tér (geometriai) oszthatósága és a szubsztanciális elemi létezők (metafizikai) oszthatósága egybeeső probléma. Valójában – fejtegeti Kant – vitájukon csak úgy lehet túljutni, ha a metafizika és a geometria nézőpontjait élesen és elvileg elhatároljuk egymástól.

Ha mindezen alkotások konkrét tárgyi, tematikai vonatkozásaitól eltekintünk és csupán az antinómia-probléma előtörténete szempontjából vizsgáljuk azokat, összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy bennük – a szó későbbi, kritikai korszakra jellemző – szűkebb értelmében természetesen még *nem* lehet antinómiafogalomról beszélni. Bennük Kant nem az emberi tudat egymással szembenálló törvényeit, nem a tudat belső szerkezetéből szükségszerűen előálló ellentmondások küzdelmét, hanem mindenekelőtt konkrét vitakérdések, konkrét kijelentés-tartalmak – a fent ismertetett módon megszüntethető – kollízióit látja. Az emberi tudat, Kant akkori felfogása szerint, ezekre még nem mint elkerülhetetlenül sajátmagából termelt konfliktusokra reflektál. Ugyanakkor a velük kapcsolatos kanti elemzés, módszertani eljárás már a probléma továbbfejlesztésének fontos elemeit tartalmazza. Mindenekelőtt azt a gondolatot, hogy léteznek ellentétes állítások, amelyeknek érvrendszere mindegyikük esetében plauzibilis. Ezekkel az ellentétes állításokkal mint egyes konkrét problémákkal találkozik az emberi tudat, miközben maga ez a tudat szigorúan egységes és ellentmondásmentes. Itt tehát, Hinske javaslata alapján, még ellentmondás-problémákról beszélhetünk, (antinómiákról, többes számban), nem pedig valamiféle alapvetően egységes, összefüggő antinómia-szisztémáról. Ezekre a vizsgálódó (kanti) filozófiai tudat még mint számára külsőlegesen feladott témákra tekint, amelyekre (egy megreformálandó) metafizika, a gondolkodás adott (velünk született) fogalmaival végül is az ellentmondást megszüntető választ képes adni. Az „antinomikus” dichotómiák még az emberi megismeréssel szembeni *tárgyi* relációkban fogalmazódnak meg.

AZ ANTINÓMIA-PROBLÉMA ANTROPOLÓGIAI FORDULATA

Az antinómia-probléma szempontjából Kant az 1760-as évek során nem lépett lényegesen tovább. A 60-as évek elején is még őrzi a racionalista szemlélet bizonyos elemeit annak ellenére, hogy olyan műveiben, mint pl. az „Untersuchung über die Deutlichkeiten...” (1764) vagy az 1763-ban írt „Negative Grössen” című munkájában már egyre inkább eltávolodik a leibnizi-wolffi racionális metafizikától egy empirisztikusabb álláspont felé.

Csak amikor a 60-as évek második felében bekövetkezik nála a hagyományos metafizikába vetett maradék bizalmának a megrázkódtatás élményével járó válsága („Träume eines Geistersehers”, 1766), amikor Kant számára a metafizika „az emberi ész határainak tudományává” válik, amikor tehát Kant egy új metafizika-fogalom körvonalait kezdi kibontakoztatni, amely a régi, hagyományos metafizika „csalárd módon szerzett fogalmainak” kritikai tudománya, vagyis amikor a filozófiai gondolkodás egyre határozottab-

ban kezd önmagára reflektálni, akkor nyílik meg elvileg az út az antinómia-probléma továbbgondolásához. Ez mindenekelőtt az 1770-ben keletkezett székfoglaló művében („Az érzéki és értelmi világ formájáról és alapelveiről”) következik be.

Bár ebben a munkájában még egy utolsó kísérletet tesz arra, hogy a racionalista metafizikát valamilyen alapon újraalkossa, ezt most, a 60-as évek empirista alapon álló metafizikaellenes tendenciái után, már csak azon az áron tehette meg, hogy minden empirista vagy racionalista ismeretelméleti modell monista jellegével szemben kidolgozta egyfelől az érzéki szemlélet, másfelől az értelmi megismerés ismeretelméleti dualizmusát. („Az érzéki képzetek a dolgokat úgy adják, amint megjelennek, az értelmi fogalmak azonban úgy, amint vannak.” – Sectio II. 4. §.) Mindaddig, amíg úgy látta, hogy az érzéki és az értelmi megismerés ugyanabból a forrásból, ugyanabból a megismerési képességből fakad, addig vagy a racionalista metafizikának, vagy a metafizika teljes tagadásának alternatívája előtt állt. Most, amikor az érzéki és az értelmi két elvileg megkülönböztetett és külön-külön önálló megismerési forrással rendelkezik, viszont a korábbiakban kizárta az érzéki alapon álló metafizikai szemlélet lehetőségét, a metafizika lehetőségét az úgynevezett „tisza értelmi fogalmak” segítségével látta megvalósíthatónak. (A metafizika jelentése ekkor: „a tiszta intellektus használatának alapelveit összefoglaló első filozófia”).

Az antinómia-probléma fejlődésének ezt, a Hinske szerint második szakaszát éppen az jellemzi, hogy magában az emberi megismerésben lép fel „antinomikus” dichotómia. Még nem a „tisza ész” belsőleg szükségszerű antinómiáiról van szó, hanem az emberi megismerésben belüli két alap tényező, az érzékiség és az értelem törvényei közötti „egyenetlenségről” (dissensus). Ez az emberi tudaton mint egészen belüli diszcrepancia teremti meg annak lehetőségét, hogy az érzéki és az értelmi törvények érvényeségi körét összekeverve, téves metafizikai kérdésfeltevések jöjjenek létre (például: *hol van a lélek vagy az isten?*). A metafizikai kontroverziák lehetőségét tehát ekkor már az emberi tudaton belüli kettősségből származtatja. Ennek megfelelően a metafizikai álproblémák megszüntetése nem a megismerésben fellelhető ezen kettősség kiiktatása (ez az utóbbi kettősség Kant számára a továbbiakban szilárd kiindulópont), hanem ennek a kettősségnek a tudomásulvétele. Ezen az alapon fogalmazza meg Kant az ebben a műben képviselt alapvető módszertani elvét: az érzéki megismerés szabályai nem érvényesíthetők saját érvényességi körükön kívül, nem cserélhetők fel az értelmi törvények érvényességével. Ebben a művében tehát már *törvények* (nem egyes konkrét tételek és ellentételek), méghozzá az emberi tudatban, „lélekben gyökerező” törvények (lex menti insita) közötti ellentmondásról van szó. Ez az ellentmondás még nem hozza létre szükségszerűen a metafizikai dilemmákat, ezek lehetőségét viszont magában hordozza. Az antinómia-problémába ezzel már „belépett” az ember (az emberi lélek), de ez a lélek még nem a szükségszerű látszatokat termelő ész, mégpedig azért nem, mert itt az ember még nem a közte és a számára való világ totalitása közötti viszony közvetítésével teszi fel metafizikai kérdéseit. Kant a tiszta értelmi fogalmak (a későbbi kategóriák) segítségével még lehetségesnek látja a magában való (intelligibilis) világ *közvetlen* megragadását.

Csak amikor a magában való világra történő közvetlen értelmi rákérdezés lehetőségét visszavonja, és ezzel a magábanvalóságra vonatkozó kijelentés az ember és saját világának relációján belül felvetett és csak így megfogalmazható kérdés posztulátumává válik, csak ekkor, tehát a kritikai periódusban következhetett be az antinómia-probléma fejlődésének következő, harmadik szakasza. Csak amikor Kant a dog-

matikus metafizikai kérdéseket feltevő ember saját lényegében – és saját világához való viszonyában – rejlő dichotómiák gondolatához jutott, egész kritikai filozófiájának tulajdonképpen alapjához, csak akkor tehette fel a kritikai fordulatra jellemző metafizikai kérdését: „miként lehetséges metafizika?”.

Ekkor helyezte az antinómia-problémát határozottabb és szélesebb értelemben antropológiai alapra. És az antinómiafogalom is csak ekkor teljesedett ki:

- az antinómiák elkerülhetetlen szükségszerűségének gondolatával,
- a tiszta ész kozmológiai funkcióiban előálló elkerülhetetlen és csak kritikailag feloldható látszatok gondolatával,
- s nem utolsó sorban az antinómiatannak a transzcendentális kozmológia témaköréhez való hozzákapcsolásával.

Az antinómiák kollíziói ekkor, Hinske találó kifejezésével élve, már „az ember meghasadó alapelehetőségeit artikulálják.”

TANULSÁGOKNAK SZÁNT MEGJEGYZÉSEK

Lucien Goldmann egyik, Kant filozófiájával foglalkozó könyvében⁵ nyomatékosan felhívja a figyelmet egy, a Kant-kutatásokban tapasztalható módszertani dilemmára, amit az ő nyomán némileg szabadon fogalmazva a filológiai elemzésekre támaszkodó, de minden szociológiai interpretációt nélkülöző, és ezzel szembeállítva, a filologizáló és a szisztematikus tárgyalás igényét csak másodrendű fontosságúnak tartó szemléleti mód ellentétében jelölhetünk meg. Saját módszertani álláspontja egyfelől bírálata a polgári módszertani törekvéseknek, de a mai marxista kutatások számára is nyújt ösztönző gondolatokat: csak e kettős nézőpont egységének módszertani tudatossága lehet eredményes. Lehetetlen, hogy éppen fejtegetésünk végpontján ne gondoljunk erre a módszertani követelményre, amikor is a polgári irodalom filologizáló elemzéseinek értékesíthető eredményeit is követve, remélhetőleg meggyőző gondolatmenetben mutatuk meg, hogy a kanti filozófia genezisének terminológiai, problémátörténeti vonalait figyelemmel kísérve el kellett jutnunk a filozófus emberképének centrális fontosságához. Az irodalomban jelentkező sajátos módszertani kettősség meghaladásához igen fontos, bár csak első lépés: annak megértésére törekedni, hogy a filozófus miként reflektál a *filozófiai kérdéseket feltevő* emberre. Eddig a pontig – bár korántsem konzekvens módon – még a marxista ideológiakritika igényeitől oly távol álló gondolkodó is eljuthatott, mint Hinske, aki szerint: „Az, hogy az ember létét alapvetően antinomikus képességek határozzák meg, ez a kanti antinómia-tan legnyugtalanítóbb, és következményekben leggazdagabb nézőpontjaihoz tartozik.” (Hinske, im. 107. o.)

Annak a további kérdésnek a felvetését azonban, hogy miként értelmezhető és értékelhető a filozófus rendszerének és fejlődésének (bár gyakran rejtett formában, de mégis) centrumában álló *emberkép* viszonya, a konkrét gazdasági, szociológiai, politikai, ideológiai, tehát történelmi világának közegében létező, a történelmileg kialakult lét szövődékében egzisztáló *valóságos* emberhez magához – tehát az ideológiakritikai kérdés felvetését – a polgári gondolkodásmód már nem tudja eredményesen elvégezni. A polgári filozófiatörténeti gondolkodás ezen a ponton jut vagy a pszicho-

⁵ Lucien Goldmann, *Mensch, Gemeinschaft und Welt in der Philosophie I. Kants*. Zürich: Europa Verlag, 1945.

logizmus, vagy a fenomenológia, vagy a szociologizáló relativizmus, vagy a vallásos metafizika zsákutcáiba. E jelenség háttérében mindig fellelhető az izolált polgári individuum látásmódja; az elidegenedett, „antinomikus” emberi lét abszolút kiindulópontként való kezelése.

Hadd zárjuk gondolatainkat ott, ahol a kifejtettek után, a fenti módszertani elvek jegyében további elemzéseket kellene kezdenünk, mely további feladatot azonban most csak egy kérdés megfogalmazásával jelezzük: mi indokolhatná, hogy megfoszszuk magunkat (a Kant szerint voltaképpen elvileg lehetetlen, de Marx óta nem csak elkerülhetetlen, hanem a történelmi elemzés eszközeivel konkrétan megválaszolható) kérdéstől: ha az antinómiák gyökere az ember antinómiája, miként lehetséges ez az utóbbi?

